

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-11-75-178>

УДК 655.3.066.32:7.05(091)"189/191"

Давидова К.О.

Київський національний університет культури і мистецтв

ОГЛЯД НАУКОВИХ РОБІТ, СТАТЕЙ, МОНОГРАФІЙ ТА ІНШИХ ТЕМАТИЧНИХ ПУБЛІКАЦІЙ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПРИВІТАЛЬНОЇ ЛИСТІВКИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. Проведено огляд наукових робіт (публікацій) останніх років в контексті розвитку поштової привітальної листівки кінця ХІХ – початку ХХ століття. Розкрито зміст, проблематику та основні напрями наукових досліджень авторів видань, присвячених розвитку та становленню привітальної поштової листівки не тільки як засобу комунікації, але і як об'єкту культурної спадщини, об'єкту колекціонування та філологічного аналізу. Висвітлюється різноманітність напрямків наукових досліджень, в яких пошто-ва листівка, зокрема і вітальна, розглядається і в контексті історичного аспекту (історія виникнення та розвитку листівки), і як джерело вивчення культурного розвитку відповідної епохи (розгляд листівки як феномену художньої культури), і як об'єкт колекціонування (пропонуються основні принципи класифікації, створюються методики атрибуції та науковий опис, розглядаються різні підходи до експонування колекцій листівок за тематичними збірками з точки зору мистецтвознавців, філокартистів). Також в статті наведено наукові публікації авторів, які досліджували не лише лицьову сторону поштової листівки, яка містить художнє (графічне) зображення, а й зворотній бік, на якому розміщений текст, поштові штемпелі, країна походження, дати відправлення (виготовлення), тощо. Акцентовано увагу на роботі, де автор вперше здійснив аналіз основних напрямків використання текстів відкритих листів та розробив методичні рекомендації по їх вивченню.

Ключові слова: привітальна листівка, відкритий лист, поштівка, кінець ХІХ – початок ХХ століття, засіб комунікації, колекція.

Davydova Kateryna

Kyiv National University of Culture and Arts

OVERVIEW OF SCIENTIFIC WORKS, ARTICLES, MONOGRAPHS, AND OTHER THEMATIC PUBLICATIONS IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE WELCOME LETTERS OF THE END OF THE XIX – BEGINNING XX CENTURY

Summary. The scientific works (publications) of the last years in the context of the development of a postcard of the late XIX – the beginning of the XX century are reviewed. The contents, problems and main directions of scientific researches of the authors of the editions devoted to the development and formation of the greeting card not only as a means of communication, but also as an object of cultural heritage, object of collecting and philological analysis are revealed. Various areas of research are highlighted, in which the postcard, including the greeting card, is considered in the context of the historical aspect (history of the emergence and development of the postcard), and as a source of study of the cultural development of the relevant era (consideration of the postcard as a phenomenon of artistic culture), and collecting act (basic principles of classification are offered, attribution techniques and scientific description are created, different approaches to exhibiting leaflet collections on thematic collections from the point of view of art are considered *oznavtsiv, filokartistov*). The article also contains scientific publications of authors who have investigated not only the front side of the postcard containing the artistic (graphic) image, but also the reverse side, which contains the text, postage stamps, country of origin, date of dispatch (manufacture), etc. Emphasis is placed on the work where the author first analyzed the main areas of use of texts of open letters and developed methodological recommendations for their study. At the same time, there are publications that pay attention to the fact that the postcard is part of a culture that reflects national etiquette, values, traditions, tastes of the region in a particular historical period. The article also focuses on the works in which the authors highlight the existence of the charity union "St. Eugene", gives an example of a dissertation study, in which the author defines the concept of "charitable postcard", reveals the features of artistic and printing design of charitable postcards, created a classification of charitable leaflets signs.

Keywords: greeting card, open letter, postcard, end of XIX – beginning of XX century, communication tool, collection.

Постановка проблеми. Проблема полягає в тому, що не зважаючи на значну кількість та різноманітність наукових досліджень поштової листівки, на сьогоднішній день малодослідженою з позиції дизайну залишається привітальна листівка в Україні, її історія становлення та розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед останніх досліджень поштових листівок на увагу заслуговують роботи таких науковців як Самбур М.В., Радіонова А.Є., Гребеннікової

Т.Г., які займались проблематикою класифікації та експонування поштових вітальних листівок. Видова листівка як історичне джерело розглянута в роботі Ларіної А.Н. Науковець у своїй дисертації «Документальная открытка конца XIX – начала XX вв. как источник по истории и культуре Москвы» вперше здійснила аналіз основних напрямків використання текстів відкритих листів та розробила методичні рекомендації щодо їх вивчення. Мозохіною Н.А. у своєму дисертаційному дослідженні «Открытки Общины св. Евгении как

художественний проект мастеров объединения "Мир искусства") було позначено та вивчено своєрідність мистецтва листівки, як явища російської графіки, проведено аналіз листівок, створених відомими художниками А.Н. Бенуа, М.В. Добужинським, І.Я. Білібіним, Н.К. Реріхом. У науковій праці Паур І.В. здійснено аналіз етапів еволюції видової поштової листівки в Україні, охарактеризовано типологічні особливості кожного з них. Наявність цих публікацій свідчить, що поштова листівка є цікавим матеріалом для вивчення за різноманітними напрямками.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Під час написання наукових праць, дослідники не приділяли значної уваги дизайнерському наповненню поштової вітальної листівки в процесі її історичного розвитку та еволюції, особливо в розрізі конкретної тематики. Не вивчений вплив конкретного історичного періоду на формування дизайнерського рішення (художнього оформлення) вітальної листівки. Поза увагою залишився соціокультурний вплив та залежність від регіонального розвитку.

Залишається не розкритою проблематика розвитку та становлення саме української вітальної листівки кінця XIX – початку XX століття, особливо в контексті тематичного спрямування та дизайнерського оформлення. Не вивчений вплив західних мистецьких традицій на формування вітчизняного мистецького продукту.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є огляд наукових робіт, статей, монографій та інших тематичних публікацій в контексті розвитку привітальної листівки кінця XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Для включення листівки в історико-культурний контекст, необхідно дати об'єктивно обґрунтоване визначення, яке розширить можливість використання листівки в науковій і експозиційній діяльності. Образотворчі матеріали, складовою частиною яких є відкриті листи, на сьогоднішній день є надзвичайно затребуваними, але маловивченими історичними джерелами.

Серед останніх досліджень та публікацій у рамках означеної проблематики насамперед заслуговують на увагу приведені нижче наукові роботи, статті та монографії.

Зокрема, є дуже цікавою робота Самбур М.В. «Открытка в контексте культуры: атрибуция, научное описание, экспонирование». Тема даного дослідження є актуальною, тому що раніше дослідниками розглядалась лише історія листівки. Самбур М.В. запропонувала основні принципи класифікації, розробила методики атрибуції та науковий опис, експонування листівок [12]. В процесі дослідження листівок даним автором було опубліковано ряд статей:

«Почтовая открытка как источник информации по истории и культуре». Статтю присвячено проблемі розгляду листівки як історичного джерела. Листівки аналізуються з точки зору укладеної в них інформації [13];

«Визитная карточка времени». Статтю присвячено проблемі сучасної епістолярної комунікації на прикладі відкритого листа. Листівка розглядається як засіб культурної комунікації, як історико-культурний об'єкт, як джерело і як музейний предмет. Пропонується власне визначення по-

няття «відкритий лист». Сучасні листівки класифікуються за їх функціональним призначенням, дизайну, формі, технології виробництва [10];

«Интерпритация открыток в выставочном пространстве». У статті розкривається проблема інтерпретації листівки в виставковому просторі. Аналізуються тематика, підходи, проблеми експонування поштової картки як музейного предмета на прикладі конкретних виставок. Дана оцінка внеску філокартистів в створення виставок листівок. Пропонуються методи показу даного виду експонатів, що базуються на розгляді листівки як комплексного історичного джерела [11].

Крім Самбур М.В. проблемою класифікації художніх листівок займалася науковець Родіонова А.С. В своїй дисертації «Открытка как феномен художественной культуры (на материале русской открытки конца XIX – начала XX века)» (1995 р.) автор проаналізувала лицьовий та зворотний боки ілюстрованих листівок з точки зору семіотики [9].

В процесі еволюційного розвитку листівка з одного боку почала використовуватися як ілюстративний засіб, а з іншого – як текстове повідомлення. Листівки поєднують в собі властивості як образотворчих, так і письмових джерел. У зв'язку з появою різноманітних друківаних текстів на листівках виникла необхідність їх філологічного аналізу.

Аналіз основних напрямків використання текстів відкритих листів вперше здійснила Ларіна А.Н. в дисертації «Документальная открытка конца XIX – начала XX вв. как источник по истории и культуре Москвы» та розробила методичні рекомендації по їх вивченню. Мета дослідження полягає в комплексному вивченні і характеристиці документальних відкритих листів кінця XIX – початку XX ст., як історичного джерела з історії і культури Москви. У роботі розглядаються поштові листівки, їх зворотна та лицьова сторона, штемпеля, надписи та багато чого цікавого, також надається характеристика ілюстрованих листівок як історичного джерела і основних методів роботи з ним. Особлива увага приділена питанням датування дореволюційних листівок. Автор пропонує вивчати листівки комплексно, аналізуючи відомості про видавництво, місце друку, фотографа, текст листа, накладі та інші. Коротко викладається історія листівки, зокрема, російської [5; 6].

Також цікава робота Гребеннікової Т.Г. «Коллекция поздравительных открыток в собрании Алтайского государственного краеведческого музея». В роботі розглядаються різні підходи до експонування колекцій листівок – з точки зору мистецтвознавців, філокартистів. Робляться висновки про те, що на сучасному етапі ще не вироблені експозиційні принципи для експонування листівок; в сучасних музеях відчувається брак фахівців, здатних грамотно представити такі колекції публіці [3; 4].

Стаття Вікулової Л.Г. «История поздравительной открытки» присвячена історії жанру фатичної комунікації – листівці. Показано становлення жанру вітальної листівки. Доводиться, що листівка як явище соціального і культурного порядку дозволяє людині включитися в процес ідентифікації в рамках певного соціокультурного простору [2].

Ознайомитися з поштовою листівкою, її розвитком можна у статті Леонової О.В. «Почтовая

открытка первой половины XX века в коллекции Омского государственного историко-краеведческого музея». У статті наводиться огляд колекції поштових листівок першої половини XX століття, що зберігаються у фондах музею. Виділено основні етапи розвитку листівок в зазначений період. Художня вітальна листівка в дореволюційній Росії видавалася зовсім недовго, саме цим можна пояснити і невелику кількість таких листівок у колекції музею. Це були красиво оформлені привітання з Новим роком, Різдом, Великоднем, які несуть в собі інформацію того часу.

Стаття Бутильської Л.В. «Пасхальная поздравительная открытка как лингвокультурный феномен» присвячена опису пасхальної вітальної листівки з точки зору лінгвокультурного змісту. Автор звертає увагу на те, що листівка є частиною культури, що відображає національний етикет, цінності, традиції, смаки. Символи, які зображуються на листівках, можуть послужити для студентів-іноземців ключем до розгадки особливостей святкування Великодня, її історії, традицій [1]. Смысловая структура символу багатоплоскова і розрахована на активну внутрішню роботу сприймаючого. «Імплантація» в символіку нерідної лінгвоетнокультури – один з етапів порівняльного аналізу, один із способів правильної інтерпретації досліджуваної лінгвокультури, один з ключів до успішного міжкультурного діалогу.

В 1893 році в Росії була створена громада Святої Євгенії Червоного Хреста, яка займалася благодійною діяльністю. В пошуках коштів для існування громада створила своє видавництво «Издание общины Святой Евгении». Видавництво співпрацювало з художниками «Мира искусства» та журналу «Художественные сокровища России». Видавництво громади одним із перших в Росії почало друк листівок відомих російських художників. Так, в 1897 році до свята Великодня було віддруковано чотири листівки художника Миколи Каразіна. За тридцять років існування громади видавництвом «Издание общины Святой Евгении» було випущено 6410 листівок тиражем від тисячі до десяти тисяч примірників.

На основі вивчення архівних документів даної громади Мозохіна Н.О. захистила дисертацію «Открытки Общины св. Евгении как художественный проект мастеров объединения «Мир искусства». Проблемы истории и художественной практики». В своїй роботі Мозохіна Н.О. систематизувала матеріал дослідження, вивчила своєрідність мистецтва листівки, як явища російської графіки, провела аналіз листівок, створених відомими художниками А.Н. Бенуа, М.В. Добужинським, І.Я. Білібіним, Н.К. Рерихом. Актуальність дисертації полягає в спробі вписати листівки видавництва громади Святої Євгенії в контекст розвитку прикладної друкованої графіки і художнього життя Росії кінця XIX – початку XX століть [7].

У статті Шаркова І.Г. та Симонян Л.Г. «Религиозный аспект филокартии в художественной культуре на примере русских и зарубежных открыток эпохи модерна» розглядається такий феномен російської культури і історії як великодня листівка. Листівки відігравали велику роль у житті людини і цілого суспільства та стали своєрідними візитними картками епохи, ці невеликі за розміром

шматочки картону з різноманітними зображеннями, посланнями, що адресувалися близьким, в яких відчувалася своя не менш цікава історія [17].

Над створенням цілісної картини виникнення, виявленні відмінних рис, еволюції вітчизняної благодійної листівки кінця XIX – початку XX століття працювала Чорбачиді Софія Олександрівна. У своїй дисертаційній роботі «История благотворительной открытки (1898-1917)» автор дала визначення поняття «благодійна листівка», встановила час її появи на території Росії, відтворила історичний процес її розвитку, визначила кола художників, які працювали над оформленням благодійної листівки, виявила особливості художньо-поліграфічного оформлення благодійної листівки, створила періодизацію історії благодійної листівки в Росії, створила класифікацію благодійної листівки за різними ознаками [16].

Цікаве дослідження в 2015 році здійснила Паур Ірина Василівна. У науковій праці на основі архівних і музейних матеріалів здійснено комплексне дослідження поштової листівки як джерела висвітлення соціокультурного середовища та історичної топографії Кам'янка-Подільського кінця XIX – початку XX ст. Розглянуто етапи еволюції видової поштової листівки в Україні, охарактеризовано типологічні особливості кожного з них. Виявлено та проаналізовано основні серії відкритих ілюстрованих листів. Показано, що поштові листівки з фоторепродукціями краєвидів Кам'янка-Подільського та його передмістя є важливим зображальним джерелом для дослідження історико-топографічної структури міста та його окремих кварталів. Разом з тим, вони виконували комунікативну, інформаційну, освітню, виховну, естетичну функції, завдяки чому зростала їх популярність серед освічених верств міського населення, що своєю чергою перетворювало листівку на своєрідний феномен міської субкультури [8].

Більше 600 новорічних та різдвяних листівок, випущених з кінця 1880-го по 1918 роки, які знаходяться в особистій колекції Чапкіної М., представлені нею в альбомі «Русская рождественская и новогодняя открытка 1898-1918» в 2012 році [15].

Соковіков С.С. та Ткаченко С.О. свою роботу також посвятили листівці. У статті «Открытка в зеркале научных исследований: состояние и перспективы». Розглядається відкритий лист в якості об'єкта інтересу дослідників, що належать до різних областей знання. Запропоновано аналіз публікацій, присвячених листівці, авторами яких були колекціонери [14].

Висновки і пропозиції. Було здійснено огляд наукових робіт (публікацій) останніх років в контексті розвитку поштової привітальної листівки кінця XIX – початку XX століття. Розкрито зміст, проблематику та основні напрямки наукових досліджень авторів видань, присвячених розвитку та становленню привітальної поштової листівки не тільки як засобу комунікації, але і як об'єкту культурної спадщини, об'єкту колекціонування та філологічного аналізу.

В результаті досліджень було встановлено, що більшість сучасних наукових робіт, статей та інших публікацій з визначеної тематики належать російським науковцям. Українська вітальна листівка як об'єкт дослідження феномену

графічного мистецтва залишається поза увагою вітчизняних дослідників, особливо в контексті дизайнерського оформлення. Це потребує подальших мистецтвознавчих досліджень особливостей дизайнерського оформлення вітчизняної поштової привітальної листівки кінця XIX – початку XX століття з позиції образно-стильового та культуровимірного потенціалу.

Список літератури:

1. Бутильська Л.В. Пасхальная поздравительная открытка как лингвокультурный феномен. *Забайкальский государственный университет*. 2014. № 7. С. 159–163.
2. Вікулова Л.Г., Пятницька А.Є. «История поздравительной открытки». *Московский городской педагогический университет*. 2014. № 4. С. 155–164.
3. Гребенникова, Т.Г. Коллекция поздравительных открыток в собрании Алтайского государственного краеведческого музея: аналитический обзор. *Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение*. 2018. № 30. С. 192–198.
4. Гребенникова Т.Г. Новогодние и рождественские открытки в собрании Алтайского государственного краеведческого музея. *Актуальные вопросы истории Алтая: сб. науч. ст.* Барнаул, 2017. С. 235–237.
5. Ларіна А.Н. Документальная открытка конца XIX – начала XX вв. как источник по истории и культуре Москвы. Дис. канд. исторических наук. Москва, 2004. 213 с.
6. Ларина А.Н. Иллюстрированная открытка: вопросы атрибуции. *Вестник РГГУ: научный журнал*. Москва, 2012. № 6. С. 214–224.
7. Мозохина Н.А. Открытки Общины св. Евгении как художественный проект мастеров объединения «Мир искусства». Проблемы истории и художественной практики: дис. канд. искусствоведения / Научно-исследовательский институт теории и истории изобразительных искусств Российской академии художеств. Москва, 2009. 185 с.
8. Паур І.В. Поштова листівка як джерело дослідження соціокультурного середовища та історичної топографії Кам'янець-Подільського (кінець XIX – початок XX ст.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Паур Ірина Василівна; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2015. 20 с.
9. Родионова А.Е. Открытка как феномен художественной культуры (на материале русской открытки конца XIX – начала XX в.): дис. канд. философских наук / Российский институт работников искусств, культуры и туризма. Москва, 1995. 186 с.
10. Самбур М.В. Визитная карточка времени. *Вестник Московского государственного университета культуры и искусств*. 2011. № 5(43). С. 97–101.
11. Самбур М.В. Интерпритация открыток в выставочном пространстве. Химкинская картинная галерея имени С.Н. Горшина. 2014. № 2-1(40). С. 161–164.
12. Самбур М.В. Открытка в контексте культуры: атрибуция, научное описание, экспонирование: дис. канд. исторических наук / Московский городской педагогический университет. Москва, 2014. 186 с.
13. Самбур М.В. (2013). Почтовая открытка как источник информации по истории и культуре. *Вестник Московского государственного университета культуры и искусств*. № 4(54). С. 65–69.
14. Соколов С.С., Ткаченко С.О. Открытка в зеркале научных исследований: состояние и перспективы. *Вестник культуры и искусств*. 2019. № 2(58). С. 63–70.
15. Чапкіна М.Я. Русская рождественская и новогодняя открытка 1898-1918. Изд-во Захаров. Москва, 2012. 336 с.
16. Чорбачиди С.А. Художественные открытки в фонде Иконографического отдела РГБ: описание коллекции: дипломная работа. Москва, 2011. 152 с.
17. Шарков И.Г., Симонян Л.Г. Религиозный аспект филокартии в художественной культуре на примере русских и зарубежных пасхальных открыток эпохи модерна. *Синергия наук*. 2017. № 13. С. 488–498.

References:

1. Butil'ska, L.V. (2014) Pashal'naja pozdravitel'naja otkrytka kak lingvokul'turnyj fenomen [Easter greeting card as a linguocultural phenomenon]. *Zabajkal'skij gosudarstvennyj universitet*, no. 7, pp. 159–163.
2. Vikulova, L.G., & Pjatic'ka, A.E. (2014). Istorija pozdravitel'noj otkrytki [History of a greeting card]. *Moskovskij gorodskij pedagogičeskij universitet*, no. 4, pp. 155–164.
3. Grebennikova, T.G. (2018). Kollekcii pozdravitel'nyh otkrytok v sobranii Altajskogo gosudarstvennogo kraevedčeskogo muzeja: analitičeskij obzor [Collection of greeting cards in the collection of the Altay State Museum of Local History: analytical review]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Kul'turologija i iskusstvovedenie*, no. 30, pp. 192–198.
4. Grebennikova, T.G. (2017). Novogodnie i rozhdestvenskie otkrytki v sobranii Altajskogo gosudarstvennogo kraevedčeskogo muzeja Aktual'nye voprosy istorii Altaja [New Year and Christmas cards in the collection of the Altay State Museum of Local History]. *Topical issues of the history of Altai: sb. nauch. st.* Barnaul, pp. 235–237.
5. Larina, A.N. (2004). Dokumental'naja otkrytka konca XIX – nachala XX vv. kak istochnik po istorii i kul'ture Moskvy [Documentary postcard of the late 19th-early 20th centuries as a source on the history and culture of Moscow. yew. edging. Historical sciences]. Moscow, 213 p.
6. Larina, A.N. (2012). Iljustrirrovannaja otkrytka: voprosy atribucii [Illustrated postcard: attribution issues]. *Vestnik RGGU: nauchnyj zhurnal*. Moskva, no 6, pp. 214–224.
7. Mozohina, N.A. (2009) Otkrytki Obshhiny sv. Evgenii kak hudozhestvennyj proekt masterov obedinenija "Mir iskusstva". Problemy istorii i hudozhestvennoj praktiki [Postcards of St. Eugenie s Community as an artistic project of the masters of the association World of Art. Problems of history and art practice]. dis. kand. Iskusstvovedenija / Nauchno-issledovatel'skij institut teorii i istorii izobrazitel'nyh iskusstv Rossijskoj akademii hudozhestv. Moskva, 185 p.
8. Paur, I.V. (2015). Poshtova lystivka jak dzherelo doslidzhennja sociokul'turnogo seredovyshha ta istorychnoi' topografii' Kam'jancja-Podil'skogo (kinec' XIX – pochatok XX st.) [A post card as a source of a research sociocultural the environment and historical topography of Kamyanets-Podilsky (the end of XIX – the beginning of the 20th century)] [Text]: abstract. yew. edging. ist. sciences: 07.00.06 / Paur I. V.; National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of history of Ukraine. Kiev, 20 p.
9. Rodionova, A.E. (1995). Otkrytka kak fenomen hudozhestvennoj kul'tury (na materiale ruskoj otkrytki konca XIX – nachala XX v.) [Postcard as a phenomenon of artistic culture (on the material of the Russian postcard of the

- late 19th – early 20th century): dis. edging. Philosophical Sciences/Russian Institute of Arts, Culture and Tourism Workers]. Moscow, 186 p.
10. Sambur, M.V. (2014). Interpretacija otkrytok v vystavochnom prostranstve [Interpreteation of cards in the exhibition space]. *Khimkin Art Gallery named after S.N. Gorshin*, no. 2-1 (40), pp. 161–164.
  11. Sambur, M.V. (2014). Otkrytka v kontekste kul'tury: atribucija, nauchnoe opisanie, jeksponirovanie [Postcard in the context of culture: attribution, scientific description, exposure: dis. Edging]. Historical Sciences / Moscow City Pedagogical Unversional. Moscow, 186 p.
  12. Sambur, M.V. Pochtovaja otkrytka kak istochnik informacii po istorii i kul'ture [Sambur M.V. Postcard as a source of information on history and culture]. *Messenger Moscow State University of Culture and Arts*, no. 4(54), pp. 65–69.
  13. Sambur, M.V. (2011). Vizitnaja kartochka vremeni. Vesnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv [Business time card]. *Messenger Moscow State University of Culture and Arts*, no. 5(43), pp. 97–101.
  14. Sokovikov, S.S., & Tkchenko, S.O. (2019). Otkrytka v zerkale nauchnyh issledovanij: sostojanie i perspektivy [Postcard in the mirror of scientific research: state and prospects]. *Journal of Culture and Arts*, no. 2(58), pp. 63–70.
  15. Chapkina, M.Ja. (2012). Russkaja rozhdestvenskaja i novogodnjaja otkrytka 1898-1918 [Russian Christmas and New Year card 1898-1918]. Zakharov. Moscow, 336 p.
  16. Chorbachidi, S.A. (2011). Hudozhestvennyye otkrytki v fonde Ikonograficheskogo otdela RGI: opisanie kollekcii [Art postcards at the Foundation of the Iconographic Department of the WGI: description of the collection]. Diplomnaja rabota. Moskva, 152 p.
  17. Sharkov, I.G., & Simonjan, L.G. (2017). Religioznyj aspekt filokartii v hudozhestvennoj kul'ture na primere russkih i zarubezhnyh pashal'nyh otkrytok jepohi moderna [Religious aspect of philocartia in artistic culture on the example of Russian and foreign pasha cards of the modern era]. *Sinergija nauk*, no. 13, pp. 488–498.